

*V. Mistika, stvoreno i strahopoštovanje
pred životom*

KRŠĆANSKI PAN-EN-TEIZAM - MISTIKA I STVORENJA

Marijan Jurčević

Sažetak

U ovom našem razmišljanju o panenteizmu cilj nije raspravljati ili nuditi ga kao svjetonazor, nego prepoznati ga u mističnom gledanju u odnosu Boga i svijeta. Pan-en-teizam prevladava i teistički dualizam i pantistički monizam.

Nije se uočavala razlika između panteizma i pan-en-teizma, pa se vrlo često mistike, osobito reinske, svrstavalo među panteiste. Mistici se u početku odriču svijeta da bi mu se vratili s Božjim osjećajem. Njihov pogled na svemir jest sakramentalni odnos. Oni su u Bogu i Bog je u njima.

Kršćanska mistika nije mistika bez transcendencije, bez Boga. Ona vidi Boga u svemu, pa i u grešnom čovjeku i defektnom svijetu, iako niti čovjeka niti svijet ne izjednačuje s Bogom. Božja transcendencija u stvari je i stvarna imanencija. U ovome se panenteizam razlikuje od panteizma.

Pan-en-teizam je teocentričan i kristocentričan i antropocentričan, makrokozmičan i mikrokozmičan, teističan i panteistički, iako se razlikuje i od jednoga i od drugoga.

Kršćanski pan-en-teizam nije u suprotnosti s kršćanskim vjerovanjem, dapače, moglo bi se reći da ga nalazimo i kod Isusa Krista, u Evanđeljima. Živimo u vremenu kad se 'razbolio' svemir i čovjek u njemu, možda je panenteistička svijest početak zdravog odnosa i izlječenja.

U mojem Prijatelju su planine,
Visovi i sjenovite uvale,
Čudesni otoci,
Bučne i snažne rijeke,
Fijućuci vjetrovi nositelji ljubavi,
Zanosne noći
Koje omogućuju buđenje zore,
Tihe koncerte,
Zvučnu osamu,
Večer koja obnavlja i ulijeva ljubav.

Sv. Ivan od Križa

Bog je ljubav:
tko ostaje u ljubavi,
ostaje u Bogu i Bog u njemu.

Iv 4,16.

Ostanite u meni, kako sam ja u vama.
Ja sam trs, vi ste loze.
Koji ostaje u meni, kao ja u njemu
donosi mnogo ploda.

Iv 15, 4-5

Da svi budu jedno.
Kao što si ti, Oče, u meni, i ja u tebi, (...)
Ja sam im predao slavu koju si ti meni dao,
da budu jedno kao što smo mi jedno;
ja u njima, ti u meni.

Iv 17, 21,22,23.

Bog je stvorio sve stvari na takav način da one nisu izvan njega, kao što
neznalci krivo umišljaju. Naprotiv, svako se stvorenje miče izvanjski bez
prestanka da prebiva u Bogu.

M.Eckhart.

Moj duhovni pogled datira od dana odkad živim - ja sam znala što vidim -
da su sve stvari u Bogu i da je Bog u svim stvarima.

Mechtilde deMagdebourg (1207. – 1294.)

Nasmijem se kad čujem da je riba žedna u vodi.

Kabir, 6,9.

Pan-en-teizam

Odmah na početku skrećem pažnju na sam izraz *pan-em-teizam*, da ga se ne bi izjednačavalo s *panteizmom*. Izraz je uveo C. Fr. Kraus (1781-1832) da bi napravio razliku od panteizma. Panenteizam znači da je sve u Bogu, ali ne kao da su Bog i svijet sadržani kao dio u cjelini. Sve je od Boga stvoreno, postoji po Bogu, ali ne izvan Boga, nego u Bogu. Bog je svijetu imanentan, ukoliko je svijet u Bogu, ali Bog je ujedno i transcendentan jer je svijet u njemu sadržan kao dio. Bog je više od svijeta. Bog nadilazi granice svijeta. Bog i svijet nisu identični, za razliku od panteističke teorije. Znači, *pan-en-teizam* se razlikuje i od teizma (svijet i Bog su razdvojeni) i od panteizma (svijet i Bog su jedno).

“Bog u svim stvarima i sve stvari u Bogu” izriče bit panenteizma. Mechtilde iz Magdebourga (1207.-1249.), beguinka mističarka, kaže: “Dan mojeg duhovnog buđenja bio je dan kad sam vidjela sve stvari u Bogu i Boga u svim stvarima”.¹ Panenteizam briše unutarnji i izvanjski dualizam: riba je u vodi i voda je u ribi, stvorenje je Bogu i Bog je u stvorenju. A M. Eckhart kaže da “neznalice neopravdano zamišljaju da je Bog stvorio sve stvari izvan božanstva”. Ali “Bog je u svim stvarima. Što je božanstvo prisutnije u stvarima više je prisutno i izvan stvari”²

Bog s nama i u nama

Jednom je C.G. Jung rekao da se dušu može izgubiti na dva načina. Jedan od tih načina je kad se slavi Boga koji je izvan nas. A M. Fox kaže, “ako je valjana Jungova tvrdnja onda se može reći da većina religioznih praktikanata na Zapadu gubi dušu, jer se svi klanjaju i slave izvanjskom Bogu. Nema dvojbe da je u dubini ovakvog vjerovanja prisutan izvjesni dualizam koji odvaja Boga od čovjeka i odnos svodi na infantilni odnos.”³

Lagano se može uočiti u cijelom *teizmu* da se stavlja Boga na jednu stranu, a svijet na drugu. Suprostavljaju se Boga i svijet kao subjekt i objekt. Na ovoj je liniji i Newton - Bog kao urar. On je Netko izvanjski. Možda je ovakvo odvajanje indirektni put prema agnosticizmu, dosljedno i ateizmu.

Zato M. Fox predlaže da se danas prijeđe s *teizma* na *pan-en-teizam*. Dobro uočimio, ne radi se o panteizmu. *Panteizam* je hereza koja ne priznaje osobnoga Boga već tvrdi da je “sve Bog i Bog je sve”. Dok s druge strane *pan-*

¹ SUE WOODRUFF, *Meditations with Mechtilde of Magdeburg*, Santa Fe, N.M. (SAD), 1982., str. 42.

² M. FOX, *Breakthrough: Meister Eckhart's Creation Spirituality in New Translation*, Garden City, N.Y., 1980., str. 73.

³ M. FOX, *La grâce originelle*, Bellarmin, Montréal, D&B, Paris, 1995., str.111.

en-teizam nije heretičan niti na teoretskom niti na praktičnom planu. On tvrdi da je “sve u Bogu i Bog je u svemu”. Praktično to znači doživljavati Boga stvoritelja u cijelom svemiru, polazeći od samoga sebe. To bi bilo vraćanje mističkom doživljaju Boga i svijeta.

Pan-en-teizam nije ni suhi teizam niti panteizam, nego sakramentalno doživljavanje svijeta. A zar nešto može biti veći sakrament živoga Boga do živih bića? Iz toga se otvara mogućnost da sakramenti budu sakramenti i da ih Isus ne bira slučajno. U svakome od njih “drijema” nešto božansko.

M. Eckhart, mistik i teolog, više puta naglašava da smo “pozvani upoznati sve stvari da u njima pronađemo Boga”. “Sve što postoji pjeva hvalu Bogu: tmine, žrtve, pa i manjci i samo zlo pjevaju hvalu Bogu i blagoslivljaju ga.” Bog je nadbivstven i prožima svako bivstvo. A istovremeno, kako se produbljuje naša panenteistička svijest, manje imamo potrebu spominjati ime Božje. To je uočljivo i u dvije svete biblijske knjige. Knjiga *Esterina* i *Pjesme nad pjesmama*, ni jednom ne spominju Božje ime, a pune su Boga i božje stvarnosti. Tako je nešto i u *Pjesmi stvorova* sv. Franje Asiškog, koja ne spominje Isusa Krista, a cijela je posvećena njemu. A ipak su mu knjige vrlo svete. Njegove knjige otvaraju prozor između ljudske duše (psihe) i Stvoritelja.

Pan-en-teistička duhovnost upotrebljava majčinsku terminologiju kad govori o Bogu. Julienne de Norwich, poznata kao odvjetnik Božjeg majčinstva, definira Boga kao majčinski “zagrljaj” čiji smo mi objekt.⁴

Po mojem znanju nema dvojbe da i M. Eckhart upotrebljava panenteističku terminologiju, pa i majčinsku. “Bog nas kupa, on je naš autor i ona nas zakriljuje.” “Bog nije samo Otac svih dobrih stvari, on je također Majka svih dobrih stvari, a Otac je jer je uzrok i tvorac svih stvari. On je majka svih stvari, jer kad stvorenje zauzima svoje biće u njemu, on ostaje u stvorenjima i čuva ih u njihovom biću.”⁵ Ideju Boga majčinstva i krila nalazi se i kod Isusa Krista kad govori o “Kraljevstvu Božjem koje je među nama” (Lk 17,21). Riječ “među nama” evocira nas na panenteizam našeg prisustva u Bogu i njegovog prisustva u nama. Ipak, da bi se učinila ova implikacija potrebno je probuditi svijest ove transparentnosti.

C.H. Dodd gleda u obećanju “kraljevstva Božjeg među vama” dokaz Božjeg sveprisustva koje nije lokalizirano niti u prostor niti u vrijeme. Ono je sada u vašim rukama i nosite ga.⁶ Isus upućuje da je sve u Bogu i da je Bog u

⁴ Usp. EDMUND COLLEDGE ET JAMES WALSH, *Julian of Norwich: Showing*, New York, 1978., osobito 6. poglavlje.

⁵ Citirano prema *Voici Maître Eckhart*, Jérôme Millon, str. 64.

⁶ Usp. C.H. DODD, *Les Parables du royaume de Dieu. déjà là ou pas encore?* Seuil, Paris, 1977., str. 148.

svima. A postojanje grešnika u kraljevstvu Božjem ili kukolja u žitu ne smanjuje kvalitetu panenteizma (Mt. 13, 24-30). Također slika o kvascu i druge parabole govore o Božjem prisutstvu u svim stvarima.

Što se god bude više razvijala teologija stvaralaštva više će rasti svijest panenteističkog odnosa prema Bogu, tako misli M. Fox. Panenteizam će otkloniti panteizam, a i put u ateizam. Također ćemo iz njega lakše moći razumjeti istočnu religioznost koja nam se čini da je panteistička, a ipak nije, jer i ona vjeruje u osobnog Boga.

Pan-en-teizam je nauka dubinske i simbiotske Božje prisutnosti u svim stvarima. Židovski erudit, Ronald Miller, u jednoj konferenciji tvrdi: "Bog je za Hebreje vrhunska simbioza"⁷. U Izlasku (3,14) se Jahve naziva "onaj koji je tu". Mi Jahvea upoznajemo preko simbiotske naravi. Ova Božja simbiotska narav, riječ po riječ, znači "jedinstvo s", osobito je značajna u tome smislu što Grci stavljaju naglasak na njegovo ime, dok Židovi stavljaju naglasak na propoziciju 's'... Savez je znak "sjedinenja s Bogom". Za Židova je neshvatljivo da živi izvan saveza. U duhu Židova, Bog je propozicija koja dubinski izriče prisutnost i simbiozu (R. Miller).

Sv. Pavao osobito naglašava da je Krist "sve u svemu" (Kol 3,11). Tako bi se moglo govoriti o nekom pan-en-kristijanizmu ili Kristo-panenteizmu. Poslije njegovog uskrsnuća, on je sa svima nama i u svima nama po svojem duhu. Poslije uskrsnuća Isus Krist je kozmički Krist (M.Fox).⁸

Teologija panenteizma sugerira Božju posvudašnju pristnost, a Kabir, islamski pjesnik i mistik, smije se kako riba može biti žedna u vodi, kako čovjek ne poznaje Boga u kojemu je on sam. Taj doživljaj da je čovjek u Bogu omogućuje trajno molitveno stanje i bez da se ponavljaju neke posebne fraze. Cijeli kozmos, svako mjesto postaje istinsko mjesto susreta s Bogom, cijeli je svemir Crkva.

Mistika i duhovnost svemira

"Velik je Jahve, Bog naš.
U njegovoj su ruci zemaljske dubine,
njegovi su vrhunci planina.
Njegovo je more, on ga je stvorio,
i kopno koje načiniše ruke njegove."

(Ps 95, 3-5)

⁷ College Mundelein de l'ISCC, Chicago, 18. siječnja 1982. - kod M. Fox str., 114

⁸ Usp. M. FOX, *Le Christ cosmique*, Albin Michel, Paris 1995.

“Zemlja ne pripada ljudima, ljudi su ti koji pripadaju zemlji. (...) Zemlja je predragocjena za Stvoritelja a oštetiti ju znači nanijeti uvredu njezinom Stvoritelju. (...) Naši mrtvi nikada ne zaboravljaju ovu veličanstvenu zemlju, jer je ona majka crvenog Čovjeka. Mi smo dio zemlje i ona je dio nas.”⁹ Ovo je ispovijed jednog američkog indijanca.

Duhovnost stvorenja je kozmička duhovnost. U njoj se cijeli svemir ujedinjuje iako je ona osobna i svemirska. Ona sve stvari doživljava povezane, ne samo u Stvoritelju nego i u svojoj postojanosti. Sve su stvari u izvjesnoj simbiozi i obitelji. Nitko u svemiru nije sam.

Sva su stvorenja “na putu”, sva idu prema svojem višem ispunjenju. To je utisnuto u njih od samog Stvoritelja. Sve stvari nose u sebi svoju budućnost kao što zrno nosi budući plod. Sve je u svojoj vrsti neke vrste živo. Zato je cijela povijest, sveta povijest, Božji razvitak, jer nitko nije slučajan na zemlji.

Pablo Casals lijepo meditira o smišljenosti ljudskog postojanja:

“Kad će škola poučavati našu djecu što smo mi? Mi bismo morali svakome od njih reći: znaš li ti što si? Ti si divota, ti si jedino i u cijelom svijetu nema nijedno drugo dijete koje je baš kao ti; i tokom milijuna godina kroz koje smo mi prošli, nije bilo nijedno dijete koje je kao ti. Pogledaj svoje tijelo: koja divota! Gledaj kako se miču tvoje noge i tvoje ruke, gledaj kako su tvoji prsti živi! Ti možeš postati jedan Shakespeare, jedan Michelangelo ili jedan Beethoven: ti si sposoban za sve. Da, zaista, ti si divota; i kad narasteš, bit ćeš sposobno raniti nekoga drugoga, nekoga divnog kao i ti?”¹⁰

Sva su stvorenja na neki način Božji sakramenti, sva su ispunjena Bogom. Osobito je uočljiva kozmička duhovnost kod mističarke *Hildegarde Bingenske* (12.st.). Ona pjeva:

Vatra hvali Gospoda svojim plamenovima.
Vjetar hvali Gospoda gaseći plamenove.
Glas izriče riječi koje hvale Gospoda.
Zvučne riječi hvala su Gospodu.
Sve stvoreno je pjesma hvale Gospodu.¹¹

Već je irski i keltski teolog, Ivan Scot Erigena, pisao: “Pod riječju svemir, ja podrazumijevam Boga i svemir.” Tako je prema srednjovjekovnoj tradiciji, kozmos stvarnost koja nije niti neprijatelj niti nešto što treba izbjegavati. Svemir je prije svega dar, majčinska utroba u kojoj svi živimo. P. Chenu govori što je svemir značio za srednjovjekovne ljude: “Cijeli je svemir jedan. Sav je

⁹ Usp. JOHN M. RICH, *Cfief Seattle's Unanswered Challenge*, Seattle, 1947., str. 40.

¹⁰ PABLO CASALS, *Joys and Sorrows*, New York, 1970., str. 295.

¹¹ Citirano prema M. FOX, *La grâce originelle*, str. 84.

ispunjen. Bog ga je zamislio kao živo i jedno biće čija je početna slika potpunost. (...) Svemir je u kontemplaciji izvor radosti”.¹²

Svemir je u sebi sakrament, “ispunjen Bogom”. Honorius d’Autun pisao je 1125.: “Sve u božanskom stvorenju daje veliki užitak svakome tko ga kontemplira: tako na primjer, ovdje se pronalazi ljepotu u svjetovima; tamo, liječenje u travama; ovdje, hranu u povrću; a tamo još se nalazi neki smisao u zmijama i pticama. (...) Vrhunski umjetnik zamislio je svemir kao jednu veliku citru čije strune proizvode cijelu skalu zvukova. (...) Duh i tijelo, anđeli i demoni, nebo i zemlja, vatra i voda, zrak i zemlja, šećer i gorčina, meko i tvrdo proizvode melodiozne akorde, tako se usklađuju i drugi elementi.”¹³

Duhovnost koja nastaje u odnosu prema kozmosu.

Kozmos je obdaren božanskom harmonijom i ljepotom. U njemu buja i ključa život, on je baza i krilo samog čovjeka. Zašto je postojao manihejski odnos prema svemiru u kršćanstvu, teško je razumjeti. Osobito kad se sjetimo da definicija svemira uključuje ekvilibrij, harmoniju i red. Grčka riječ “kozmos” znači “red”. Zato je duhovnost kozmosa, duhovnost reda, jer vodi brigu o harmoniji, ekvilibriju i urednosti. S druge strane, nerednost znači raskid kozmičkog reda, raskid među kozmičkim bićima.

Psalmi su puni hvale Jahveu koji je stvorio svemir reda i ljepote. U redu i ekvilibriju svemira gleda se Božju mudrost (Sir 42,21). Sve se događa po Jahvinoj riječi (Sir 43,26). Hildegarda Bingenska piše što se događa kad čovjek zlostavlja dijelove svemira: “Sami elementi dozivaju svojeg stvoritelja u uzdišućoj agoniji, jer su pokvareni grijesima ljudske vrste.”

Svemir nije neko daleko prostranstvo. To je način gledanja, način života i stanje svijesti koju ima svako ljudsko biće. Vizija mikro/makro svemira u sebi je psihologija, kako to govori Paul Ricoeur: “Manifestacije ‘sakralnog’ u ‘kozmosu’ i u ‘psihi’ su ista stvar. (...) Kozmos i Psiha dva su pola iste ‘izražajnosti - ekspresivnosti’. Ja se izražavam izražavajući svijet i ja iskorištavam svoju vlastitu sakralnost dešifrirajući ovaj svijet”.¹⁴ Filozof ovim riječima izriče suprostavljanje dualizmu između nas i kozmosa, između nutrine i vanjštine, između primanja i davanja. On slavi jedinstvo. A Richard Wilhelm misli da se cijela kineska filozofija oslanja ”na poslušnost kozmosa i čovjeka istom zakonu, jer je čovjek mikrokozmos koji nije odijeljen nikakvom barijerom od makrokozmosa. Isti zakoni vladaju jednim i drugim. Psiha i

¹² M.D. CHENU, *Nature, man and Society in the Twelfth Century*, Chicago, 1957., str. 6.

¹³ Citirano prema M. Fox. Op. cit. str. 84-5.

¹⁴ PAUL RICOEUR, *The Symbolism of Evil*, Boston, 1969., str. 12..

kozmos su okrenuti jedno drugome kao unutarnji i vanjski svijet. Tako dakle, po svojoj naravi, čovječanstvo je povezani dio svakog kozmičkog događaja.”¹⁵

Pisao je Sveti Toma Akvinski da je svaka ljudska osoba *capax universi*, sposobna obuhvatiti svemir. Ovime on poziva svaku osobu da postane svjesna kozmosa, odnosa s kozmosom. Ako je svaka osoba sposobna zahvatiti cijeli svemir, pa ako to ne čini, postaje defektna i bolesna. Sve ono što nas sužava, bilo to ustanove ili druge stege, proizvode osobnu i kozmičku destrukciju. Sv. Toma vidi da je cijeli kozmos ispunjen milošću, ali nikada u određenom značenju “kršćanske milosti”. On također vjeruje da je ekstaza ipak u kozmosu: “*amor facit ecstasim*”. To znači da ljubav bilo kojeg tipa, počevši od stabla, biljke, violine, osobe, zemlje ili ideje, proizvodi ekstazu.¹⁶

Rano kršćanstvo također slavi kozmičkog Krista, kao što je vidljivo iz poslanica sv. Pavla Kološanima, Efežanima i Filipljanima. U ovim poslanicama očit je kult prvih kršćana prema svemiru. Osobito je vidljivo iz himni koliko se slavi Kristovo mjesto u svemiru. U poslanici Efežanima (1,3-23), Pavao govori kako su “sve stvari” ujedinjene u Kristu, “nebeske kao i zemaljske”, i kako je Krist “sve u svemu”. Očekuje se kozmička renesansa u Kristu. U poslanici Kološanima, himnički se Krista imenuje “Prvorodeni od svih stvorenja, jer u njemu su sve stvari stvorene, na nebu i na zemlji”. U Kristu kršćani slave pomirenje “svih bića” na nebu i na zemlji” (Kol 1,15 i 20). Također, u poslanici Rimljanima slavi se kozmičko značenje Krista. “Mi zaista znamo, da sve stvorenje danas uzdiše u porođajnim bolima. I ne samo ono, nego i mi koji posjedujemo prvinu Duha.”(Rim 8, 22-23).

Dovoljno je samo čitati Isusove parabole pa se osjetiti u zajedništvu s prirodom i cijelim svemirom. Isusov stan je priroda, priroda je njegov hram. Priroda je njegovo prebivalište i njegov hram.

Kad su Židovi slavili kult u Jeruzalemskom hramu, vjerovali su da je hram centar svemira. Kozmos je prisutan u Novom zavjetu, u najstarijim himnima prve kršćanske zajednice, također i u srednjovjekovnoj duhovnosti. Koje je danas stanje u kršćanskom kultu bilo kod katolika bilo kod pravoslavaca i protestanata? Zapad je osobito izgubio kontakt s prirodom, naročito u obredima. Pučka religioznost je to još donekle imala, ali kad je i ona isparila, zapadni je čovjek ostao gol. Pučka religioznost je puno osjetljivija na prirodu i svemir. U njezinom kultu sve su stvari Božje i sve imaju svoje simboličko i realno značenje. Možda se radi ovoga razloga može uočiti povratak pučke religioznosti kao povratak prirodi?

¹⁵ R. WILHELM, trad. *The Secret of the Golden Flower*, New York, 1962., str. 11.

¹⁶ M. FOX, Op. cit., str. 89

Eckhartov panenteizam

“Sve su stvari u Bogu i Bog je u svim stvarima”, reče M. Eckhart¹⁷. “Bog teče u sva stvorenja, a ipak ostaje od svih njih netaknut.”¹⁸ Reinski mistik polazi od svojeg iskustva. On kontemplira istovremeno Boga i svijet. Čak stvorenja uzdiže u samoga Boga. “Sve su stvari u Bogu jednake i jesu sam Bog. [...]. Bogu je užitak da u tu jednakost izlije svoju narav i svoj bitak, jer on jest sama jednakost.”¹⁹ Bog sam uzdržava sve stvari jer ih je on i stvorio i one ne mogu imati svoju neovisnost od njega. Sve su stvari u Bogu i srodne su međusobno.

Sam je Sin Božji htio uzeti udjela među svemirskim bićima, uzeo je tijelo, materiju i prirodno biće. Mistik i teolog Eckhart, ide još radikalnije u svojim tvrdnjama: “Pod tim se ima razumjeti da mi trebamo biti jedan jedinstveni sin kojega je Otac vječno rodio. Kad je Otac rodio sva stvorenja, tada je rodio mene, i ja sam potekao sa svim stvorenjima, pa ipak sam ostao unutar u Ocu. [...] U Ocu su pralikovi svih stvorenja. Ovo drvo ovdje (propovjedaonice) ima duhovni pralik u Bogu.”²⁰ Svijet je plod Božje ljubavi prema samom sebi: “na Božju vlastitost spada da stvara sve stvari radi samog sebe, to jest, on ne gleda drugi “zašto” izvan samog sebe; on ljubi i stvara sve stvari za samog sebe.”²¹ Nije riječ o nekom teokratskom egoizmu nego o ovisnosti svijeta o Bogu i Božjoj brizi za svijet. Svijet je djelo ljubavi. To zahtijeva sakralan odnos prema njemu. Ne samo da je svijet u Bogu nego je i Bog u svijetu, iako je on onaj koji ga nadilazi. “Bog je u svim stvarima jednako “blizu” [...] tako da se njega može u svakomu naći i prepoznati, samo ako on to hoće opaziti.”²² Može se reći da M. Eckhart dosta često upućuje na “prirodnu objavu”. Svako je stvorenje puno Boga i svako je jedna njegova knjiga”.²³ Onaj koji bi prirodu znao čitati ne bi trebao “propovijedi”.

Svako stvorenje je jedna riječ Božja, jedna knjiga koja nam govori o Bogu (M.Eckhart). “Sve što je Bog stvorio prije šest tisuća godina i što će Bog još poslije tisuću godina stvoriti, ako svijet bude (još) tako dugo postojao, to on stvara u najintimnijoj dubini i u najvišem dijelu duše.”²⁴ Bog je u svim stvarima, iako se on apsolutno od njih razlikuje. Zato sve stvari trebaju Boga.

¹⁷ M. ECKHART, Op. cit. str. 170.

¹⁸ Isti, str. 230.

¹⁹ Isti, str. 141.

²⁰ Isti, str. 173.

²¹ M. ECKHART, *Deutsche Predigten und Traktate*, Munich, 1979., str. 125.

²² M. ECKHART, *Knjiga bož. utjehe*, str. 226.

²³ Isti, str. 128.

²⁴ Isti, (hrv. pr.) str. 253.

Mistik i teolog to tumači ovako: “Ako Bog ne bi bio u svim stvarima, priroda ne bi djelovala niti željela ništa [...] u tajnosti, u svojoj najintimnijoj dubini, narav traži i cilja Boga”.²⁵ Drukčije rečeno, sve stvari teže da budu slične Bogu. Ovo razmišljanje naći će sadašnje tumačenje u razmišljanjima Teilhard de Chardina-a.

Eckhart u svemu uočava božansko jedinstvo. Ono dolazi od Boga stvoritelja, iako priznaje različitost stvorenja. On se sam osjeća zajedničarom cijele prirode. “Osjetila imam kao zajedničko sa životinjama, a život (k tome) s drvećem. Bitak mi je još nutarniji, njega imam kao zajednički sa svim stvorenjima. Nebo je obuhvatnije od svega što je ispod njega; stoga je plemenitije. Što su stvari plemenitije, to su obuhvatnije i plemenitije. Ljubav je plemenita jer je obuhvatna (univerzalna).”²⁶

Kozmička duhovnost je otvorena, ona traži i ona je težnja unutarnjem kozmosu svakog čovjeka i svakog stvorenja ujedinjujući ih zajedno. Što se više nasluti dubina kozmičke egzistencije više se uočava jedinstvo. Tako svemir doživljavaju mistici. Mi smo u kozmosu, kozmos je u nama. Postoji povezanost među svim stvarima, koje su mikrokozmos makrokozmosa. Sve je u pokretu, sve je na putu, sve se miče, vibrira, sve pleše i živi.

Bog i svijet - transcendentnost Božja

Je li Bog transcendentan u pan-en-teizmu, posebno kod mistika M. Eckharta? Kada je riječ o odnosu duše i Boga, tada je pitanje otvoreno, međutim kad je riječ o odnosu prema svijetu stav je jasniji. Evo što kaže sam Eckhart: “Bog jest u svim stvorenjima utoliko što imaju bitak, a ipak je *iznad* njih. Upravo s tim što on jest u svim stvorenjima, on je ipak *iznad* njih; što u mnogim stvarima jest jedno, to mora nužno biti *iznad* svih stvari.”²⁷ Očito je ovdje da nema ni govora o panteizmu u kojem se izjednačuje Boga i prirodu.

Bog kršćanskih mistika nije kao Brahman i Atman, usamljeni bog, nego Bog Zajednica, Bog Otac, Sin i Duh. On je u svijetu i različit od svijeta. On se ne izjednačuje sa svemirom, iako je svemir u njemu. Zato se mističko vjerovanje u Boga može razumjeti jedino iz pan-en-teizma (sve je u Bogu). Navedimo jedan duži tekst M. Eckharta iz govora *Beatus homo qui invenit sapientiam* (Blaženi koji su našli mudrost, Izr 3, 13) iz kojega je vidljivo njegovo poimanje Boga: “Jedan učitelj govori: “Sve što se može reći o Bogu jest Bog”; jedan drugi govori: “Sve što se može reći (o Bogu), to nije Bog”;

²⁵ Isti, *Sermons*, II, str. 63.

²⁶ Isti, *Knjiga bož. utjehe*, str. 105.

²⁷ Isti, str. 125.

oba kažu istinu. Augustin kaže: “Bog je svemoć, mudrost i dobrotā”. Dionizije kaže: “Bog je nad-mudrost i nad-dobrotā i iznad svega što se može reći”. Radi toga se daje toliko imena u Svetom Pismu našem Gospodinu radi ovog razloga: najprije jer se njegova uzvišenost ne može izreći riječima i jer je on izvan i iznad cijele prirode i što je njegova uzvišenost ne-naravna (*ungenaturten*). Naziva ga se svemoć, svjetlo, ali on je iznad svakog svjetla. Također ga se naziva “ovo ili ono”, jer on u pravom značenju nije nijedna stvar. Možda bi se moglo njegovu uzvišenost reći nekim riječima, ipak ga konstantno ne izriču sva njegova imena. Onaj koji može (reći) najviše o Bogu, on ih niječe, što bi se moglo reći primjerom jedne lađe. Ako bih ja (kao brodovlasnik) želio povjeriti jednu lađu nekome koji ju nikada prije nije vidio, što bih ja njemu rekao, rekao bih da lađa nije ni kamen ni slama, ali bih rekao neke stvari s lađe da on nešto razumije. - Dva učitelja bijahu u molitvi. Jedan se poziva na Gospodinovu svemoć i mudrost. Drugi mu reče: “Šuti, govoriš blasfemije. Bog je tako visoko iznad svega što mi možemo reći, da on nije tako ponizan, i da sveci nisu tako govorili, i da Bog nije prihvatio njihove riječi, ja se nikada ne bih usudio zahvaljivati riječima”. U ovom poniznom osjećaju duša je uronila u ponizni strah, i samoj sebi umire u Bogu. Na ovo Bog kaže: “Zaista, zaista, ja vam kažem, ako pšenično zrno koje je palo u zemlju ne umre, ne donosi plodova.” Po ovoj smrti duša spoznaje Boga i razumijeva da je sama ona na putu truljenja i da sve stvari koje nisu u Bogu smrde. Dakle Bog se spušta u dušu po milosti, i duša se ukorjenjuje u vjeri i dobiva bitnost u ljubavi.”²⁸

Njemački teolog Alexandre Gonoczy dosta dobro sintetizira Eckhartovo poimanje odnosa svemira i Boga: “Izvanjska bića čovjeku su za Eckharta “sve stvari” ili “sva stvorenja”, i on ih često karakterizira kao materijalnu prirodu. On ih stavlja istovremeno u vezu s ljudskom dušom koja je vrh prirode i s božanstvom koje je dubina prirode. Sigurno, on ne pravi mješavinu niti briše granice uklanjajući pojedinačne vlastitosti i identičnosti, kao u monizmu; naprotiv, on govori o diferencijaciji... On ni na koji način ne svodi transcenciju na imanenciju. Sve se ne preobražava u Boga niti se Bog preobražava u Sve, istovremeno nema prekida između prirode i čovjeka. Naprotiv prisustvujemo jednoj simbiozi sustvorenja pod znakom i po snazi vječnog zajedništva.”²⁹

Mnogi u Eckhartovom panenteizmu vide religiozno približavanje modernoj znanosti prirode kao i mistici i filozofiji Dalekog istoka.

²⁸ Ovaj govor nije u hrv. prijevodu. Cit. prema KURT RUH, *Initiation à Maître Eckhart*, Cerf, str. 79-80.

²⁹ ALEXANDRE GANOCZY, *Dieu, l'Homme et la Nature*, (franc pr.) Cerf, Paris 1995., str. 164.

Panenteizam Hildegarde Bingenske i Nikole Kuzanskog

Pogledajmo još malo pobliže učenje srednjovjekovne mističarke *Hildegarde Bingenske* (1098-1179), koju se također može svrstati među panenteiste. Ova je benediktinska redovnica bila vrlo ugledna i poštovana od papa i kraljeva. Bila je vizionarka i liječiteljica. Svetica. U svojim vizijama o odnosu čovjeka i svemira, čovjeka i Boga, može se uočiti pan-en-teistički stav. Ona promatra čovjeka kao dio prirode koja je u Bogu. Trostruka slika obuhvaća cijeli svemir: Bog, svemir, i u centru je čovjek. Bog impregnira sve stvari samim sobom. Hildegarda vrlo često govori o božanskim energijama. Bog je naprosto život. On je u trajnoj dinamici. Ova vizionarka je u svojoj viziji vidjela čovjeka koji na rukama drži svemir. Tri stoljeća kasnije ovu viziju je proučio i u sliku pretvorio Leonardo da Vinci. Ona je također iz reinske doline i na nju se nadovezuje kasnije reinska mistika.

Kroz cijelu svoju knjigu vizija, *Livre des oeuvres divins* (Knjiga božanskih djela), Hildegarda Bingenska govori o Bogu kao bitnom središtu svih kozmičkih energija i dinamikama.³⁰ Vizionarka se pita: "Kako inače spoznati da je Bog život ako ne preko živih stvorenja koja ga slave, koja izlaze iz njega slaveći njegovu slavu?"³¹ Isto tako je jasno iz cijelog djela da je Bog različit od svega stvorenoga iako je u svemu prisutan. On je imanentan i transcendentan svemiru.

Omiljena tema Hildegarde Bingenske je *kozmička energija* koja je kao Bog prisutna u svim stvorenim djelima. Isto tako često izjednačuje kozmičku energiju s božanskom ljubavlju.³² Interesantno je da u to vrijeme upotrebljava baš izraz *energija*.

"Čovjek Boga spoznaje u svim stvarima", piše Hildegarda Bingenska. Stvorenja su zrcalo u kojem se vidi Boga. Evo njezinog tumačenja teologije božanske Riječi:

Bez Riječi božje nijedno stvorenje nema smisla.
Riječ božja je u svakom stvorenju, vidljivom i nevidljivom.
Riječ je oživljujuća, ona je biće, duh,
Ona je zeleno pojavljivanje, stvaralaštvo.
Ova Riječ se očituje u svakom stvorenju.
Kao što je duh u tijelu,
Tako je Riječ neodvojiva od Boga.³³

³⁰ Usp. HILDEGARDE DE BINGEN, *Le Livre des oeuvres divins*, A. Michel, Paris 1989, str. 9.

³¹ Isto, str. LXXI.

³² Isto, str. 8.

³³ GABRIEL UHLEIN, *Meditations with Hildegard of Bingen*, Bear et Co, Santa Fe, 1982., str. 49.

Zemlja je sveta “zato ju se ne smije povrijediti ni porušiti”.³⁴ Kroz cijelo njezino djelo naglašava se sakralnost zemlje. Čovjek je u središtu zemlje, a i zemlja je također u čovjeku. Postoji životna veza između čovjeka i zemlje. Zdrava zemlja omogućuje zdravlje čovjeku.

Hildegardina glazba također govori o božanskoj harmoniji svemira. To su mističke kozmičke melodije koje i danas mnogi s užitkom slušaju i meditiraju. Čak komponira glazbu za duševno i tjelesno liječenje.

Nikola Kuzanski (1400.-1464.) je također sljedbenik duhovnosti rienskih mistika. Kao i drugi mistici i on je pan-en-teist. On piše: “Ako netko tvrdi da su sve stvari stvorene u mudrosti, i ako netko drugi s druge strane podržava da su sve stvari stvorene u Riječi (Logosu), zar ne kažu istu stvar? Iako može izgledati da postoji razlika u njihovom načinu izražavanja, ipak oni izražavaju istu ideju, jer Logos stvaranja u kojem su sve stvari stvorene ne može biti ništa drugo nego li božanska mudrost”.³⁵

Cijela Nikolina duhovnost vrti se oko mudrosti koja je “vječna i u kojoj je početak svim stvorenjima”.³⁶ Mudrost je posvuda kao što je Bog posvuda. “Ona gori u svim stvarima”, ona je “moć koja animira sve stvari”.³⁷ posebno je prisutna u srcu: “Za one koji traže mudrost nije dovoljno čitati tekstove o njoj. Mudrost se mora otkriti. Jednom otkrivena mora se razumjeti po srcu. Vi nećete naći mudrost u vašim knjigama, jer ona ne pripada vašim knjigama nego knjigama našeg Boga”.³⁸

Nikola Kuzanski kao i M. Eckhart pokazuje da je “svako stvorenje riječ Božja i knjiga o Bogu”. A njegov panenteizam je očit u cijelom njegovom djelu, posebno je jasno izražen u ovim riječima: “Apsolutni, Duh božji, jest ono što jest u svakoj stvari što jest [...] Božanstvo je skriveno i očito u svemu što jest. Božanstvo je u svim stvarima kao što su i sve stvari u Božanskom.”³⁹

Može se reći da su sva stvorenja božanska, jer “sve što se u njima nalazi, nalazi se u Božanstvu. A to hoće reći da su one božanske”.⁴⁰ Osobito su ljudi božanski, iako ne potpuno. “Mi smo - kako reći? - jedno ljudsko božanstvo. Ljudi su također svemir, ali ne apsolutno jer su ljudska bića. Ljudskost je jedan mikrokozmos, ili bolje reći, jedan čovjekov svemir. Ono uobličuje istovremeno

³⁴ Isti, str. 78.

³⁵ JAMES FRANCIS YOCKEY, *Meditations with Nicholas of Cusa*, Santa Fe, 1987., str. 112.

³⁶ Isto, str. 113.

³⁷ Isto, str. 33 i 79.

³⁸ Isto, str. 87.

³⁹ Isto, str. 28.

⁴⁰ Isto, str. 41.

Boga i svemir u svojoj ljudskoj moći”.⁴¹ Bog daje svoje božanstvo stvorenjima ali je naša sposobnost ograničena da ju primi: “Božanski darovatelj ne daje ništa drugo nego li božanstvo [...] Ali ovaj dar ne može biti primljen kako je darovan. [...] Bezgranični je dakle primljen na ograničen način, ograničeno”.⁴²

Zato Nikola Kuzanski govori o nužnosti sveopće religije koja bi bila istinski izraz kozmičke mudrosti više nego li jedne individualne i ograničene tradicije.⁴³ Mnogi ga stoga smatraju za prvog sveopćeg ekumenistu među svim religijama.

Zaključak

U ovom našem razmišljanju o panenteizmu nije cilj raspravljati ili nuditi ga kao svjetonazor, nego prepoznati ga u mističnom gledanju u odnosu Boga i svijeta. Pan-en-teizam prevladava i teistički dualizam i pantistički monizam.

Nije se uočavala razlika između panteizma i pan-en-teizma pa se vrlo često mistike, osobito reinske, svrstavalo među panteiste, a čak su i osuđivani radi panteizma i nepriznavanja osobnog i transcendentnog Boga. Mistici se prvenstveno odriču svijeta da bi mu se vratili s Božjim osjećajem. Prvo izlaze iz svijeta jer u njemu nisu vidjeli Boga, a vraćaju mu se kada prepoznaju u sebi istog Boga. Njihov pogled na svemir jest sakramentalni odnos. Kad su iskusili Boga počeli su ga u svemu vidjeti. Oni su u Bogu i Bog je u njima.

Panenteizam je pozitivan stav prema svemiru i svim stvorenjima. Sve je dobro što je Bog stvorio, i on je u svemu prisutan, odnosno sve stvoreno je u njemu. Kršćanska mistika nije mistika bez transcencije, bez Boga. Isto tako kršćanska mistika također vidi Boga u svemu, pa i u grešnom čovjeku i defektnom svijetu, iako niti čovjeka niti svijet ne izjednačuje s Bogom.

Svemir je Božje djelo u kojemu je Bog trajno prisutan. Bog se nije odijelio od svojeg djela. Istinska Božja transcencija u stvari je i stvarna imanencija. U ovome se panenteizam razlikuje od panteizma.

Pan-en-teizam je teocentričan i kristocentričan i antropocentričan, makrozmičan i mikrokozmičan, teističan i panteističan, iako se razlikuje i od jednoga i drugoga.

Posebno smo naglasili panenteizam kod reinskih mistika i onih koji su na valu njihove duhovnosti.

⁴¹ Isto, str. 42.

⁴² Isto, str. 129.

⁴³ Usporedi, Isti, str. 110-111.

Ono što možemo ustvrditi jest to da pan-en-teizam nije u suprotnosti s kršćanskim vjerovanjem, dapače, moglo bi se reći da ga nalazimo i kod Isusa Krista, u Evanđeljima.

I na koncu, skrećući pažnju na panenteizam Nikole Kuzanskog, panenteizam je otvoren na ekumenizam i na dijalog među svim religijama, što je danas bitno za cijelo čovječanstvo. Zato će s pravom reći V. Krmpotić: “mistici su jedino bratstvo svijeta, budući da su bez dogovora nerazlični u doživljaju. [...] Mistici su jedina prava sloga, sloga bez predomišljanja i nadomišljanja.”⁴⁴

Živimo u vremenu kad se ‘razbolio’ svemir i čovjek u njemu, možda je panenteistička svijest početak zdravog odnosa i izlječenja. “Sve je u Bogu, Bog je u svemu”. Pa završimo riječima M. Eckharta, parafrazirajući njegove završetke govora: “Neka nam Bog pomogne da ga upoznamo u svemu i neka nam cijeli svemir progovori njegovom riječju. Amen”.

Literatura

1. M. Fox, *Le Christ cosmique*, Albin Michel, Paris 1995.
2. M. FOX, *La grace originelle*, D&B, Paris 195,
3. Hildegarde de Bingen, *Les livres des oeuvres divines*, Albin Michel, Paris 1989.
4. R. PERTNOUD, *Hildegarde de Bingen*, Ed. du Rocher, Paris 1995.
5. M. ECKHART, *Knjiga božanske utjehe*, Naprijed, Zagreb 1989.
6. M. ECKHART, *Sermons, I,II, III*, Seuil, Paris 1978.
7. GANOCZY, *Dieu, l’Homme et la Nature*, Cerf, Paris 1995., str. 146
8. K. RUH, *Initiation à Maître Eckhart*, Cerf, Paris 1997.

⁴⁴ VESNA KRMPOTIĆ, u R. Tagor, *Gitandali*, Prosvjeta, Zagreb 1981., str. 20-21.

SUMMARY

Marijan Jurčević, *Christian Pan-En-Theism – Mysticism And Creation*

The aim of this reflection on *pan-en-theism* is not a dispute on it or an attempt to offer it as a doctrine but rather recognise it in mystic contemplation of relationship of God and the world. *Pan-en-theism* surpasses both theistic dualism and pantheistic monism. Since the difference between pantheism and pan-en-theism couldn't be noticed, mystics were often put among pantheists. At the beginning mystics renounced the world in order to come back to it with feeling God in it. They view the universe in sacramental manner: they are in God as God is in them. Christian mysticism is not a mysticism without transcendentality, without God. It recognises God in everything, even in sinners and in defective world, though it matches neither man nor world with God. God's transcendentality is actually the real immanence. This makes the difference between pan-en-theism and pantheism. Pan-en-theism is theocentric and Christocentric, anthropocentric, macrocosmic and microcosmic, theistic and pantheistic, although it differs from all of them. Christian pan-en-theism is not in opposition to Christian belief. On the contrary, it may be said that it can be found in the teaching of Jesus Christ, in the Gospels. In the time of an "ill" universe and man in it, pan-en-theistic awareness could probably be a starting point for a healthy relationship of man to his environment and a remedy of the present unhealthy relationship.